

Den historiske miljødebat i seks danske aviser

Bent Jensen, Rockwool Fondens Forskningsenhed

1. Indledning

Man støder ofte på den antagelse, at miljødebatten først for alvor satte i gang på et tidspunkt i slutningen af 1960'erne eller begyndelsen af 1970'erne i forbindelse med de opgør af forskellig karakter, der prægede disse år.

Dette synspunkt formidles eksempelvis i nogle af de nyeste autoritative Danmarkshistorier. I sammenhængen kan peges på bind 8 af Gyldendals *Danmarks Historie*, hvor forfatterne skriver følgende om miljødebattens gennembrud i offentligheden:

Vækstens påvirkning af miljøet i almindelighed blev også genstand for øget opmærksomhed. Debatten om det ydre miljø blev startet af aktive naturfagsstuderende og ingeniører, der i 1969 dannede NOAH inspireret af lignende bevægelser i USA og Sverige. De satte fokus på forureningen for at bevidstgøre befolkningen og skubbe til myndighederne, og midlet var en række aktioner, der synliggjorde problemerne. Det lykkedes at skabe opmærksomhed omkring miljøspørgsmål. (Rasmussen og Rüdiger, 1990, p. 323).

Et andet eksempel er Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie (1991). Her giver forfatteren en næsten tilsvarende vurdering, idet miljøspørgsmålets etablering i offentligheden i bind 15 beskrives på denne måde:

Men ud over miljøet på arbejdspladserne blev man også stadig mere opmærksom på udviklingen i det naturlige miljø. Her kom klare inspirationer udefra. Amerikanske og svenske miljøbevægelser fik danskere med interesse for naturens bevarelse til at danne bevægelsen NOAH i 1969. De påviste både ved hjælp af udenlandske og danske undersøgelser, hvorledes naturmiljøet langsomt, men sikkert blev påvirket og ofte ødelagt af den måde, hvorpå mennesket levede og arbejdede i højt industrialiserede samfund. (Pedersen, 1991, p. 149).

I tilknytning til den forskning i miljøøkonomiske emner Rockwool Fondens Forskningsenhed har stået for i løbet af 1990'erne,¹ gennemførte Enheden i 1996 en analyse af i hvilken udstrækning, der har været ført en miljødebat i danske aviser også før 1970'erne.

Ved valget af det miljøbegreb, der skulle styre avisanalysen, stod man bl.a. overfor en definition fremsat i 1994 af dr.phil. Svend Erik Larsen fra det humanistiske forskningscenter *Menneske og Natur* ved Odense Universitet:

Miljø er den del af den naturlige omverden, som vi forudsætter, og eventuelt også aktivt bruger, som vort naturgivne eksistensgrundlag. Miljø er funktionel natur i forhold til menneskers liv. (Larsen, 1994, p. 1).

En stort set identisk definition findes hos den svenske forsker Martin Bennulf i *Miljöopinionen i Sverige*:

Med miljö avses i denna avhandling människans naturgivna omgivning, jord, vatten, luft med däri eller därav existerande fenomen och befintliga resourcer av vilka människan på ett eller annat sätt är beroende för sin existens och välbefinnande.
(Bennulf, 1994, p. 21)

Fælles for begge definitioner – der må antages at være tidstypiske for 1990'erne – er, at miljøet er en delmængde af naturen, nemlig den del af naturen, som vi enten forudsætter for vores eksistens eller aktivt bruger.

Nu er begge forskeres miljødefinitioner imidlertid relativt brede, og for at kunne operationalisere begrebet i forhold til analysen af den historiske miljødebat var det nødvendigt med en yderligere konkretisering.² I analysen valgtes det således at afgrænse miljødebatten til den debat, der under hensyntagen til menneskets muligheder for livsudfoldelse eller dets overlevelse som art:

- 1) vedrører menneskets forvaltning og udnyttelse af naturgivne resourcer,
- 2) vedrører dets bestræbelser på at bevare landskaber og/eller dyre- og planteliv samt
- 3) vedrører menneskets forurening af dets omgivelser og forsøgene på at begrænse denne forurening.

2. Perioden og medierne

Men hvilken periode ville det nu være rimeligt at inddrage i analysen, og hvilke medier skulle med for at få en nogenlunde dækkende gengivelse af debatlandskabet?

Periodemæssigt blev det besluttet at gå tilbage til 1870'erne, hvor den første industrialisering og et mere intensivt landbrug øgede

presset på miljøfunktionerne. Den øvre grænse blev sat til begyndelsen af 1970'erne, idet en række andre analyser allerede havde beskæftiget sig med den nyeste miljødebat.³

Hvad angår de analyserede aviser, blev udvalget lagt til rette, så det dækkede de mest betydende politiske kræfter perioden igennem, dvs. Det konservative Folkeparti, Det radikale Venstre, Socialdemokratiet og Venstre («De fire gamle Partier»). Valget faldt på fem landsdækkende dagblade. Desuden valgtes en enkelt regionalavis, idet der ikke var nogen større landsavis, der repræsenterede Venstre efter 1905.

Det drejede sig om følgende aviser, hvis etableringsår er angivet i parentes:

- Aktuelt (1871 under navnet *Socialisten*, fra 1874 til 1959 *Social-Demokraten*),
- Berlingske Tidende (1749), der stod tæt på Højre, der i 1915 blev til Det konservative Folkeparti,
- Information (startet i august 1943 som illegalt nyhedsbureau og fortsat efter krigen som egentlig avis, oftest med et kritisk syn på de politikere, der medvirkede til samarbejdspolitikken under krigen),
- Jyllands-Posten (1871), der oprindeligt støttede de konservative, men i 1938 definerede sig som en uafhængig borgerlig avis,
- Politiken (1884), der i avisens første år støttede en fraktion af Venstre, men fra 1905 støttede Det radikale Venstre, og endelig som analysens eneste regionalavis:
- Vestkysten, der fra sin start har støttet Venstre. Da Vestkysten først kom på gaden i 1918, blev Esbjerg Avis, der kan betragtes som en forløber for Vestkysten, inddraget i de første år fra avisens oprettelse i 1890 og frem til 1918.

Da det ikke var muligt at gennemlæse næsten 100 årgange af fem aviser samt godt 25 år af

Information, blev en række værktøjer taget i anvendelse for at indkredse de mere betydelige debatter. Her skal blot nævnes *Avisårbøgerne*, der fra 1924 og frem dag for dag bringer et koncentrat af de vigtigste nyheder i landets aviser. En læsning i årgangene 1924-1972 gav således for denne del af perioden et indtryk af, hvilke pejlinger analysen kunne tage bestik af.

3. Resultaterne

Ved gennemgangen af de fremfundne tekster var der hurtigt ikke skyggen af tvivl tilbage. Også vore bedsteforældre og oldeforældre førte en til tider meget følelsesladet og politiserende debat om miljøforhold. Tidligt handlede det således om »politisk skyld«, dvs. at aviserne angreb politiske modstandere for at have ladet miljøproblemer vokse sig store eller for at hindre, at befolkningen fik adgang til naturens goder.

I analysen blev følgende emner identificeret som værende interessante og ført med en vis regelmæssig tilbagevendende rytme: Naturfredningsdebatten, debatten om tidens »hygiejniske problemer«, dvs. vand-, luft- og støjforureningen, debatten om dyrebeskyttelse, debatten om udnyttelsen af landets naturlige ressourcer samt debatten om atomkraft, der fra midten af 1950'erne også udviklede sig som en debat om miljørisici ved denne nye energikilde. I det følgende fremdrages et mindre udvalg af de mere prægnante resultater.

4. Debat om vandforureningen

De første industriens udledninger af spildevand førte som påpeget af bl.a. Hyldtoft⁴ til betydelige problemer med forurening af fiskevande. Så tidligt som i 1907 afgav et *Udvalg mod Forurening af Fiskevande* således beretning. Udvalget var blevet nedsat på anmodning af Dansk Fiskeriforening, der havde søgt om midler på finansloven til undersøgelse af, hvilke forholdsregler der kunne tages overfor forureningen med fabriksspildevand. Som det

fremgik af beretningen, havde foreningen bl.a. anført:

at der fra Fiskerne lyder stærkere og stærkere Klager over det Næringstab, der forårsages dem ved, at Fabrikkerne lader deres Spildevand flyde ud i Fiskevandene, hvorved Fiskebestandene gaar fuldstændig til Grunde. Ikke alene i Aaer eller Vandløb, men ogsaa langt ud i Stranden, hvor Vandløb munder ud i denne, mærkes den skadelige Virkning af Spildevandet. (Beretning afgivet af Udvalget mod Forurening af Fiskevande, 1907, p. 2).

At grundvandet og dermed drikkevandsforsyningen også kunne være truet, fremgik af et referat af Folketingets forhandlinger bragt i Social-Demokraten den 6. april 1914, hvor tinget dagen før havde behandlet et lovforslag til »Beskyttelse af Vandforsyningsanlæg«.

Det første registrerede indlæg i denne undersøgelses aviser, hvor vandforurening udgjorde et selvstændigt emne, er fra 1915. Dette år blev der den 20. december bragt en artikel af biologen, professor C. Wesenberg-Lund i Berlingske Aftenavis. Emnet var Furesøens forurening. Wesenberg-Lund havde taget prøver i søen siden 1895, og han havde kunnet iagttage en tiltagende forurening. Som årsager anførtes bl.a. udledning af kloakvand og spildevands afløb fra Søllerød Sø.

I 1924 var Wesenberg-Lund igen ude med et forsvar for de ferske vande i Berlingske Tidende. Denne gang drejede det sig om spørgsmålet: *Ødelægges alle vore Indsøer?* Wesenberg-Lund krævede totalforbud mod udledning af spildevand til søer og åer.

5. Øresund: Misbrugt og tilsvinet

I den samlede avisdebat stod Wesenberg-Lunds indlæg dog noget isoleret, men da det folkekære Øresund i 1930 kom massivt ind i debatten, ændrede hele diskussionen karakter. Nu deltog alle de københavnske aviser i me-

ningsudvekslinger om, hvad Politiken erklærede som *En Enhedsfront mod Sundets Forurening*.

WC'et var i 1930 blevet almindeligt i hele hovedstadsregionen, og dette i kombination med en uheldig tendens blandt villaejerne op langs kysten til at bruge stranden som losseplads havde skabt massive problemer for sommerens badeliv: »Og nu ligger Øresund misbrugt og tilsvinet, og vi er fælles om det« (Berlingske Tidende, 11.07.1930). Sunddebatten fik hurtigt en manifesteret politisk vinkel, da det i Politiken og i Berlingske Tidende fremstod, at Københavns Kommune, der jo var socialdemokratisk ledet, var den helt afgørende enkeltforurener. Social-Demokraten svarede igen ved at hævde, at netop det socialdemokratiske systemskifte i Borgerrepræsentationen i begyndelsen af århundredet havde ført til klare forbedringer i storbyens kloakeringsforhold. Desuden blev det hævdet, at de borgerlige kommuner op langs kysten mange steder lod spildevandet løbe direkte i stranden.

I 1932 blussede debatten op igen, da Københavns Kommune lod badeanstalten *Helgoland* i Svanemøllebugten nedlægge pga. en direkte sundhedsfarlig badevandskvalitet. Forureningen fortsatte imidlertid stort set uanfægtet, og sommeren var fremover årstiden for nye debatter om sundets tilstand. I 1945 måtte myndighederne som følge af fare for tyfusmitte erklære det totale badeforbud fra Amagers sydspids og op til nord for Vedbæk. Social-Demokraten tøvede i befrielsessommeren ikke med at kommentere udviklingen som en kæmpeskandale. Videre fremme i 1955 skrev Politiken i lederen *Med Ryggen til havet: Se Øresund – verdens største kloakudløb*, og i 1956 beskrev Berlingske Tidende, hvordan *Risikoen for Badning i Øresund er 100 gange for stor*.

6. Røg og støj

Vandforureningen var nu ikke det eneste forureningsproblem, der gjorde sig gældende fra slutningen af 1800-tallet. Ole Hyldtoft beskriver,⁵ hvordan man allerede i anden halvdel af 1800-tallet inden for den såkaldte hygiejniske bevægelse debatterede en tiltagende luftforurening, og byerne havde altid lidt af lugtgenerne fra de såkaldte »sundhedsfarlige næringsveje« (slagterier, garverier, sæbesyderier og lim- og oliefabrikker), der afgav en ubehagelig stank.

I flere tekster perioden igennem tages problemerne op til indigneret behandling. Social-Demokraten kørte f.eks. en kampagne mod Blaakilde Mølle på Dorteavej i København i 1926. En beboerklage til sundhedskommisionen fastslog således ifølge avisen, at »Blaakilde Mølle forpester Luften i hele vor Bydel, omfattende det yderste Nørrebro, Uterslev, Præstevangen og Brønshøj«. I 1928 ankede Politiken over lugtplagen fra *Svinene paa Sundholm*. Her var der tale om kommunale svin, som blev opfodret på affald fra byens hospitaler. Ligeledes røgplagen var massiv, hvis man skal slutte ud fra flere indlæg i tiden frem til 1945.

Efter 1945 ændrede problemerne med luftforurening karakter, idet der med den industrielle udvikling efter krigen dukkede nye farlige emner op i luften over de større byer. Også dette problem blev diskuteret i medierne, ganske vist ikke under rubrikken »miljøproblemer«, men stadig som såkaldte »hygiejniske problemer«. I sommeren 1953 handlede det eksempelvis i Social-Demokraten om, at *Stank-fabriken i Måløv tvinges til at standse* (den 22.07.1953). Stankfabrikken var Cheminova, der som følge af miljøkrav stod overfor at skulle flytte til Harbøre i Vestjylland.

Som luftforureningen ændrede karakter efter 1945, ændredes og intensiveredes også støjgenerne. Lige efter 1945 hæftede debatind-

læggene sig primært ved støj fra produktionsvirksomheder, beliggende i beboelseskvarterer, men i 1950'erne fik støj fra trafikken øget opmærksomhed. Især blev støjen fra de populære motorcykler og knallerter et stort problem – flere aviser skrev om et rent »støjhelvede«. Fra slutningen af 1950'erne kom også støj fra jetfly med vægt ind i billedet i den københavnske presse. Med den almindelige motorisering var støjen heller ikke længere kun et problem i de største industribyer. I juni 1955 krævede Vestkysten: *Knallerter må gøres lydløse.*

7. Naturfredningsdebatten

Ligeledes naturfredningsdebatten, dvs. debatten om, hvordan samfundet skal regulere sit forhold til naturen, har lange historiske rødder i Danmark. I Berlingske Tidende i 1874 var temaet »Smukke Udsigters Bevarelse«. Interessen for rejsning af skove i det dengang skovfattige Danmark var stigende, og nu ødelagde de opvoksende træer en række enestående udsigter. De smukke udsigter blev taget op igen i samme avis i 1896 i tilknytning til nogle truede kæmpehøje ved Rungsted. På disse høje havde naturvandreren ellers en enestående mulighed for at nyde udsigten ud over Sundet op mod Helsingør. Længere nede ad Strandvejen havde bebyggelsen bredt sig og spærret for den fri sundudsigt – i det hele taget var miljøforringelserne nu mærkbare i Nordsjælland.

I april 1905 vandt naturfredningsdebatten for alvor styrke, da den tyske professor dr. Hugo Conwentz kom til København for at holde foredrag om »Naturmindesmærkers Beskyttelse«. Igen gik Berlingske Tidende ind i debatten med en fyldig omtale af naturfredningens mål og metoder. Avisen argumenterede for, at staten burde lovgive på området. Ligeledes Politiken blev hurtigt stærkt optaget af sagen, ligesom Social-Demokraten et par år senere blev et engageret talerør for en lov om naturfredning, der blev vedtaget i 1917. Som et

eksempel på debattens skærpede karakter under verdenskrigen og under de afsluttende forhandlinger i Rigsdagen, kan følgende passage citeres fra Politiken, årgang 1916:

Synderlig hensynsfulde er de nye Rigmænd ikke; hvad de har købt og betalt med deres Penge, mener de at eje uden at skyldte nogen noget Hensyn, og denne Sommer er da fremfor nogen anden blevet Pigtraadens og Afspærringsskiltene. Uden nogen som helst Kontrol, uden noget som helst Tilsyn af det Offentlige skaltes og valtes der med Nordsjællands Skønhed. Man maa med bange Anelse og Skræk forudse, hvad der vil være tilbage, naar Sommerens Millionær Run har raset ud. (Politiken, 21.07.1916).

Det ses, at debatten ikke alene handlede om naturens bevarelse, men at der tillige var tydelige fordelingsmæssige aspekter forbundet med diskussionerne: En lille gruppe af monopoliserende grundejere holdt ifølge den radikale avis befolkningens brede lag væk fra naturens herlighedsværdier.

Senere i 1930'erne ændrede debatten karakter, idet PH som kulturkritiker ved Politiken nu primært forbandt arbejdet i Danmarks Naturfredningsforening med nogle kulturpolitiske implikationer. PH så således først og fremmest naturfredningen som et kulturpolitisk og mentalitetsmæssigt spørgsmål. Det hang igen sammen med, at fredningsfolkene ifølge PH altid forsvarede den gamle tids kultur på den nye tids bekostning. Naturfredningen blev herved reaktionær, og i 30'ernes ophedede kulturdebat var der ikke langt fra at forbinde reaktion med facisme eller nazisme.

Debatten blussede op flere gange i løbet af tiåret. I et indlæg i Politiken i 1934 slog Danmarks Naturfredningsforening på, at foreningen talte medlemmer fra alle politiske partier. Man hævdede videre, at PH var den sande reaktionære, fordi han ved at bekæmpe

foreningen forsvarede den private ejendomsret. Hertil kom, hævdede man, at danskerne krævede naturoplevelser. Kunne de ikke få dem hjemme, ville de rejse til udlandet, og det ville belaste den danske betalingsbalance.

Debatten om naturfredningens æstetik og kulturpolitiske betydning fortsatte. Endnu i sommeren 1972 kunne forfatteren Knud Holst kommentere naturfredningens fokusering på det æstetiske på denne måde:

Spørgsmålet bliver altså, om man ikke skulle droppe hele det store æstetik-politi i forbindelse med rekreativ udnyttelse af natur, og i stedet koncentrere sig om de deciderede naturbeskyttende opgaver som i stigende grad har med den natur- (og miljø-) nedbrydning at gøre, altså den forurening, alle kræfter muligvis kunne samles om. (Berlingske Tidende, 28.05.1972).

8. Den tidligste debat om atomkraft

I foråret 1955 kom atomalderen stærkt ind i de danske aviser, da regeringen nedsatte en atomenergi-kommission den 8. marts. Aviserne var næsten entydigt positive overfor denne danske forberedelse af udnyttelsen af atomenergien til civile formål, selvom flere aviser antydede, at Danmark var lidt sent ude. Sverige og Norge havde således gennem flere år haft lignende kommissioner og var langt fremme i deres civile atomprogrammer.

Argumenterne for a-kraft var udsigten til en kommende energikrise, som man forudså ville blive forstærket af en voldsom vækst i jordens befolkning. Information mente eksempelvis, at befolkningen måtte være parat til at yde ofre for at sikre atomkraftens indførelse i Danmark:

De fordele for hele samfundet, der er forbundet med en lykkelig løsning paa opgaven, er saa indlysende for enhver, at regeringen vil kunne regne med befolkningens fulde

forstaaelse for den prioritet, som oprettelsen af atomkraftværker bør have frem for de allerfleste andre opgaver, som man for tiden tumler med, eller hvis løsning man kunne ønske sig. (Information, 10.03.1955).

Billedet af den fremtidssikrede energikilde blev dog hurtigt mindre entydigt, idet stort set alle aviser fra tid til anden bragte meldinger om de mulige sundhedsfarer ved atomkraft i form af ødelagte gener og risiko for flere tilfælde af kræft. Meldingerne var imidlertid ikke helt enslydende. Nogle artikler betonedes, at teknologien var sikker nok, i andre fremstod risikoen med en vis vægt. Da beslutningen om opførelsen af atomforsøgsstationen Risø blev endeligt konfirmeret i oktober 1955, førte det under alle omstændigheder til uro i Roskilde. Den 19. oktober 1955 bragte Roskilde Dagblad eksempelvis artiklen *Civilforsvaret advarer mod Atomværket paa Risø* som dominerende forsidenyhed. Ledende embedsmænd i Roskilde var således dels betænkelig ved en eventuel forurening fra anlægget, dels ved at dette kunne gå hen og blive bombemål i tilfælde af krig.

Myndighederne reagerede ved hurtigt at arrangere et møde mellem de berørte kommunalbestyrelser, pressen og atomenergi-kommissionen. Fra mødet lød beroligende meldinger:

Forsøgsstationen bliver udelukkende anlagt som en Forsøgsvirksomhed, og der vil ikke kunne blive Tale om, at Vandet i Roskilde Fjord, Luften eller Jorden kan blive radioaktivt ved eventuelle Uheld paa Stationen. (Berlingske Tidende, 27.10.1955).

Politiken refererede fra mødet, at forsøgsstationen ligeså godt kunne have ligget på Frue Plads i København.

Debatten om strålingsfaren ved a-kraft kørte dog videre i de næste par år. Information

rapporterede bl.a. i oktober 1955 fra en FN-konference om den civile atomteknologi afholdt i august måned samme år. Flere kritiske indlæg havde her tydeligt peget på farerne ved a-kraft. En forsker havde f.eks. afsløret forhøjet radioaktivitet i mælk fra køer, der havde græsset nær en atomreaktor: »en iagttagelse, der nok er værd at notere i et smørekseporterende land, som planlægger opførelse af reaktorer«.

Debatten fik ny styrke i januar 1957, hvor lektor ved Københavns Universitet, dr.phil. Niels Arley i et interview i Vestkysten fremsatte en bredt anlagt kritik af det danske atomforskningsprogram, der udløste ryster i den københavnske presse og forårsagede en høring i Folketinget.

9. Mod et samlende begreb

Selvom undersøgelsen i Rockwool Fondens Forskningsenhed langt fra kan hævdes at have indkredset al miljødebat i de 100 år fra 1870 til 1970, er der altså ingen tvivl om, at der på en lang række punkter førtes en debat om emner, vi i dag entydigt ville rubricere under miljøstoffet. Hvordan kan det da være, at forestillingen om et gennembrud for debatten omkring 1970 er så udtalt?

Det hænger nok sammen med, at begrebet »miljødebat« og tendensen til at se de enkeltstående miljøproblemer som del af et større sammenhængende hele, først vandt styrke på dette tidspunkt.

Information kørte en stor miljøkampagne i foråret 1964, og man kan her iagttage, hvad der må være et af de første forsøg på at koble miljøproblemerne sammen og tolke dem som en uønsket følgevirkning af det moderne industrielle samfund.

Denne synsvinkel slog så igennem for fuld kraft lige omkring 1970, hvilket bl.a. kan aflæses af mediedækningen ved Rom-klub-

bens lancering af *Grænser for vækst* i 1972. Nu var tanken om en truende global miljøkatastrofe indarbejdet i offentligheden, og den blev yderligere bekræftet ved avisernes dækning af FN's første miljøkonference i Stockholm i juni 1972. Det moderne miljøbegreb var altså knæsat, selv om befolkningen i og for sig havde debatteret miljømæssige emner i aviserne i mere end 100 år.

Noter

1. Jf. bl.a. Zeuthen og Jensen, 1995, Rørmose Jensen et al., 1995, og Jensen, 1994.
2. Jf. også Brookes et al., 1976, der i en kvantitativ analyse af miljøstoffets gennembrud i engelsk presse brugte en tilsvarende, dog her noget mere detaljeret konkretisering.
3. Se f.eks. Henriksen, 1993 og Kornerup, 1995.
4. Hyldtoft, 1996, p. 302.
5. Ibid. p. 223.

Litteratur

- Bennulf, Martin. 1994. *Miljöopinionen i Sverige*. Lund.
- Brookes, S.K., A.G. Jordan, R.H. Kimber and J.J. Richardson. 1976. The Growth of the Environment as a Political Issue in Britain. *British Journal of Political Science*. Vol. 6. Cambridge.
- Henriksen, Niels. 1993. *Nyhedsmediernes indflydelse på at miljøet kom på den politiske dagsorden 1986-91*. Speciale ved Institut for Statskundskab. Aarhus Universitet.
- Hyldtoft, Ole. 1996. *Teknologiske forandringer i dansk industri 1870-1896*. Odense.
- Jensen, Bent. 1994. *Aspekter af miljøøkonomisk forskning i Danmark, udvalgte industrilande og internationale organisationer, 1992-94*. København.
- Jensen, Bent. 1996. *Træk af miljødebatten i seks danske aviser fra 1870'erne til 1970'erne*. København.

- Jensen, Peter Rørmose med bidrag af Anne Berit Hallam, Jens Hauch, Elisabeth Møllgaard og Ole Gravgård Pedersen. 1995. *En velfærdsindikator for Danmark. Forbrug, miljø, husholdningsarbejde og fritid*. København.
- Kornerup, Annette. 1995. *Do Ideas Matter? En komparativ analyse af den miljøpolitiske dagsordensfastsættelse i den første halvdel af 1970'erne og den sidste halvdel af 1980'erne med henblik på at undersøge forandringen af det miljøpolitiske paradigme*. Speciale ved Institut for Statskundskab. Aarhus Universitet.
- Larsen, Svend Erik. 1994. *Miljøkriser? Bevidsthed og praksis*. Menneske & Natur. Arbejdspapir 50. Odense.
- Madsen, Flemming Kiilsgaard. 1979. *Naturfredningens historie i Danmark*. Odense.
- Meadows, Donella H., Meadows, Dennis, Randers, Jørgen and William W. Behrens. 1978. *Grænser for vækst. En rapport til Romklubbens projekt vedrørende menneskehedens truede situation*. København.
- Pedersen, Ole Karup. 1991. *Danmark og verden. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bind 15. (red. Olaf Olsen). København.
- Rasmussen, Hanne og Mogens Rüdiger. 1990. *Danmarks historie. Bind 8. Tiden efter 1945* (red. Søren Mørch). København.
- Udvalget mod Forurening af Fiskevande. 1907. *Beretning afgivet af Udvalget mod Forurening af Fiskevande*. Trykkested ej oplyst.
- Zeuthen, Hans E. og Bent Jensen. 1995. *Hvad fik vi ud af den økonomiske vækst? Forbrugsudviklingen i miljøpolitisk belysning*. København.